

FRANCISZEK LEŚNIAK

Zarys problematyki dóbr stołu królewskiego w Koronie i na Litwie (koniec XVI-XVIII wieku)

Niniejszy artykuł jest próbą przedstawienia stanu badań i zagadnień ogólnych dotyczących dóbr stołowych królewskich w Rzeczypospolitej, ze zwróceniem uwagi na losy ekonomii, stanowiących w latach 1589–1795 jedno z najpoważniejszych źródeł utrzymania dworu monarszego. Nie chodzi w nim zatem o sporządzenie szczegółowego opisu dóbr i dochodów królewskich, który wymaga jeszcze wielu żmudnych kwerend w archiwach polskich i zagranicznych, zwłaszcza w sytuacji ogromnego niedostatku w zasobie literatury przedmiotu, odnoszącym się do problemów związanych ze sprawą funkcjonowania skarbu nadwornego (w tym urzędu podskarbiowskiego), zarówno pod względem organizacyjnym, jak też przepływu dochodów i wydatków, składających się na utrzymanie władców polskich, a także do charakteru powiązań skarbu nadwornego z podlegającymi mu dziedzinami. Wypada przy tym podkreślić, iż niewiele napisano również na temat poszczególnych majątków ziemskich, składających się na podstawową część dochodów królewskich.

Roman Rybarski, jeden z najwybitniejszych z historyków, skarbowości Polski, zajął się w swej twórczości przede wszystkim skarbem publicznym w drugiej połowie XVII i u schyłku XVIII w., pobieżnie potraktował w niej natomiast kwestię skarbu nadwornego i jego dochodów, chociaż na podkreślenie zasługuje zajęcie się stosunkami kapitałowymi w ekonomii samborskiej¹. Również Władysław Pałucki w swych rozważaniach na temat przemian skarbowych do połowy XVII w. stosun-

¹ *Skarb i pieniądz za Jana Kazimierza, Michała Korybuta i Jana III*, Kraków 1937; *Skarbowość polska w dobie rozbiorów*, Kraków 1937; *Kredyt i lichwa w ekonomii samborskiej w XVIII wieku*, Lwów 1936. Zob. też: A. Kuczera, *Samborszczyzna. Ilustrowana monografia miasta Sambora i ekonomii samborskiej*, Sambor 1935–1937. Należy odnotować jeszcze pionierską pracę Adolfa Pawińskiego, *Skarbowość w Polsce i jej dzieje za Stefana Batorego*, Warszawa 1881.

kowo niewiele miejsca poświęcił dobrom stołowym królewskim². Do królewszczyzn czyli majątku publicznego w wieku XVI odnoszą się głównie prace Anny Sucheni-Grabowskiej³ i Krzysztofa Chłapowskiego⁴. Poważniejszą próbę analizy funkcjonowania dóbr stołowych królewskich pod auspicjami kamery saskiej, ale tylko dla pierwszych kilkunastu lat jej działalności, podjął natomiast Edmund Stańczak⁵. Ciągłe aktualny dla opisu ekonomii królewskich na Litwie w okresie nowożytnym, a zwłaszcza w okresie 15 lat działalności (1765–1780) podskarbiego nadwornego litewskiego Antoniego Tyzenhauza pozostaje dorobek Stanisława Kościółkowskiego⁶. Dobre naświetlenie spraw gospodarczych zyskała jeszcze bogata ekonomia malborska dzięki badaniom Antoniego Mączaka⁷ i Jana Szpaka⁸, poświęconym gospodarce folwarcznej i chłopskiej w XVI i początkach XVII w. w tym kompleksie dóbr królewskich. Opracowań różnych aspektów swych dziejów doczekały się jeszcze ekonomia kobryńska⁹, szawelska¹⁰, grodzieńska¹¹, kozieniicka¹² oraz wielkorządy krakowskie¹³. Nieźle przedstawia się stan wiedzy na temat żup krakowskich i olbory olkuskiej, głównie dzięki ujęciom monograficznym pióra

² *Drogi i bezdroża skarbowości polskiej XVI i pierwszej połowy XVII w.*, Warszawa 1974.

³ *Odbudowa domeny królewskiej w Polsce 1504–1548*, Wrocław 1967; *Monarchia dwu ostatnich Jagiellonów a ruch egzekucyjny*. 1: *Geneza egzekucji dóbr*, Wrocław 1974.

⁴ *Realizacja reform egzekucji dóbr (1563–1665). Sprawa zastawów królewszczyzn małopolskich*, Warszawa 1984.

⁵ *Kamera saska za czasów Augusta III*, Warszawa 1973. Zob. też: Ł. Jasiński, *Beiträge zur Finanzgeschichte Polens im XVII Jahrhundert*, Poznań 1909.

⁶ Antoni Tyzenhauz. *Podskarbi nadworny litewski*. Londyn 1970–1971: *Ze studiów nad dziejami ekonomii królewskich na Litwie*. „Rocznik Tow. Przyjaciół Nauk w Wilnie” 1914, nr 5, s. 85–168. W dorobku historiografii litewskiej warto zwrócić uwagę na opracowania D.L. Pochileviča: *Korolevskie ekonomii Litvy i Bielorusii w 70–80 godach XVIII v.*, [w:] *Eżegodnik po agrarnoj istorii 1963*, Vilnius 1964; *Kriestianie Bielorusii i Litvy v v XVI-XVIII vv.*, Lvov 1957; *Kriestianie Bielorusii i Litvy vo storoj polowinie XVIII wieka*, Vilnius 1966.

⁷ *Gospodarstwo chłopskie na Żuławach malborskich w początkach XVII wieku*, Warszawa 1962.

⁸ *Kierunki produkcji dworskiej w ekonomii malborskiej w XVI w.*, Wrocław 1972; *Studia nad stosunkami rynkowymi w ekonomii malborskiej w XVI wieku*, Malbork 1976.

⁹ J. Ochmański, *Położenie społeczno-gospodarcze i walka klasowa chłopów w ekonomii kobryńskiej w drugiej połowie XVII wieku*. „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 1957, t. XIX, s. 45–90.

¹⁰ M. Hryszkiewicz, *Šiauliu ekonomijos pirmiau karaliaus stalo dvaru istorinis aprašymas [Rys historyczny dóbr niegdyś stołowych królewskich ekonomii szawelskiej]*, wyd. J. Tumas, Musu Senove, t. I, ks. 4–5, Tylżeje 1922, s. 809–865; L. Żytkowicz, *Z dziejów gospodarki czynszowej na Żmudzi w XVI-XVIII wieku. Rzekoma reforma ekonomii szawelskiej w 1640 r.*, [w:] *Studia nad gospodarką, społeczeństwem i rodziną w Europie późnofeudalnej*, red. J. Topolski, C. Kukło, Lublin 1987, s. 94–118; Tenże, *Rozwarstwienie chłopstwa a gospodarka na Żmudzi w 2 połowie XVII i w XVIII wieku*, [w:] *Spółczeństwo staropolskie*, t. II, red. A. Wyczański, Warszawa 1979, s. 229–314.

¹¹ Wstęp do wydawnictwa źródłowego: *Piscowaja kniga grodnienskoj ekonomii*, wyd. S. Szołkowicz, Wilno 1888.

¹² R. Zareba, *Puszcza kozieniicka w XVII w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1963, t. XI, s. 257–269.

¹³ W. Kierst, *Wielkorządy krakowskie w XIV-XVI st.*, „Przegląd Historyczny” 1910, t. X, s. 1–33, 137–167, 281–309; F. Leśniak, *Wielkorządcy krakowscy XVI-XVIII wieku. Gospodarze zamku wawelskiego i majątku wielkorządowego*, Kraków 1996.

Antoniny Keckowej¹⁴ i Danuty Molendy¹⁵. Znacznie gorzej wygląda natomiast dorobek historiografii w odniesieniu do systemu celnego Rzeczypospolitej w okresie nowożytnym. Pisano o nim jedynie na marginesie dzieł poświęconych stosunkom handlowym, spośród których możemy wymienić prace Romana Rybarskiego¹⁶, Jana M. Małeckiego¹⁷, Marii Boguckiej¹⁸ i Hanny Obuchowskiej-Pysiowej¹⁹.

Na podstawie konstytucji sejmów z lat 1589 dla Litwy i 1590 dla Korony spośród królewskich wyodrębniono majątki i dochody monarsze składające się na utrzymanie króla i jego dworu, nazywane dobrami stołu królewskiego, zarządzane przez podskarbiego nadwornego. Zaliczono do nich ekonomie – w Koronie: malborską i tczewską (u ujścia Wisły), rogozińską (woj. chełmińskie), wielkorządy krakowskie, starostwo sandomierskie (w Małopolsce) i samborskie (woj. ruskie), a w Wielkim Księstwie Litewskim: szawelską (na Żmudzi), brzeską, kobryńską (woj. brzeskie litewskie), mohylewską (woj. mścisławskie), grodzieńską (pow. grodzieński) i olicką (woj. trockie) oraz części dochodów z mennicy, żup krakowskich i ruskich, olbory olkuskiej, ceł, palowego gdańskiego (funtcoll) i elbląskiego, a także niektóre podatki z miast królewskich, takie jak podwodowe, stacyjne i koronacyjne²⁰. Ekonomie zostały zwolnione od zobowiązań skarbowych z wyjątkiem opłacania kwarty (na równi z właściwymi królewskimi) na utrzymanie wojska strzegącego granic Rzeczypospolitej.

Te majątki i dochody nazywano dobrami stołu królewskiego lub dobrami stołowymi króla. Same dobra ziemskie określano ekonomiami z racji tej, iż były postrzegane jako kompleksy majątkowe, tworzące wyodrębnione spośród królewskich jednostki administracyjne, znajdujące się pod zarządem administratorów lub dzierżawców, zwanych niekiedy ekonomami lub prokuratoriami, zależnych bezpośrednio od królewskiego skarbu nadwornego.

Wspomniane sejmy poprzedziła szeroko zakrojona akcja na rzecz uporządkowania własności królewskiej przeprowadzona na sejmikach ziemskich. Znalazła ona odzwierciedlenie w instrukcjach sejmikowych. Za przykład może posłużyć instrukcja sejmiku szlachty woj. krakowskiego wydana w lutym 1590 r. posłom na

---

¹⁴ *Żupy krakowskie w XI-XVIII wieku*, Wrocław 1969, oraz obszerne artykuły tejże autorki zamieszczone w książce: *Dzieje żup krakowskich*, Wieliczka 1988. Tam też obszerna bibliografia.

¹⁵ *Kopalnie rud ołowiu na terenie złóż śląsko-krakowskich w XVI wieku*, Wrocław 1972; *Dzieje Olkusza do 1795 roku*, [w:] *Dzieje Olkusza i regionu olkuskiego*, t. I, red. F. Kiryk, R. Kołodziejczyk, Warszawa-Kraków 1978, s. 147–340.

¹⁶ *Handel i polityka handlowa Polski w XVI stuleciu*, Warszawa 1958.

¹⁷ *Związki handlowe miast polskich z Gdańskiem w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, Wrocław 1968.

¹⁸ *Handel zagraniczny Gdańsk w pierwszej połowie XVII wieku*, Wrocław 1970.

¹⁹ *Handel wiślany w pierwszej połowie XVII wieku*, Warszawa 1964; *Udział Krakowa w handlu zagranicznym Rzeczypospolitej w pierwszych latach XVII w.*, Wrocław 1981.

²⁰ *Volumina legum* [dalej cyt.: *VL*], II, wyd. J. Ohryzko, Petersburg 1859, s. 312. Ekonomie litewskie stanowiły oprawę królowej Anny Jagiellonki. W. Pałucki, *Drogi i bezdroża*, s. 154.

sejm walny (8 III – 21 IV 1590), przyzwalająca na przekazanie królowi określonych ściśle majątków i dochodów, według wzoru wypracowanego rok wcześniej dla dóbr królewskich Wielkiego Księstwa Litewskiego. Zawarto w niej postulat, aby monarcha „dobra stołu swego arendami, dożywociem, jurgielty, onerować [obciążać] nie raczył”, z wyjątkiem dochodów i dóbr obciążonych w przeszłości tzw. sumami starymi. Zastrzeżono w niej jednak konieczność starania się przez dwór królewski o odebranie tych dóbr i włączenia ich na stałe do domeny monarchii. Osoby trzymające owe „sumy stare” na dobrach królewskich zostały zobowiązane do przedstawienia na sejmie warszawskim 1590 r. dokumentów uzasadniających ich prawa do użytkowania nieruchomości oraz dochodów objętych zastawami i pożyczkami²¹. Sejm uchwalił 19 IV 1590 w tym duchu konstytucję, na mocy której określono ostatecznie skład „ekonomii i prowentów” króla w Koronie, wskazując na potrzebę zachowania ich w integralności. Warunkiem podstawowym było, żeby one „ze wszystkimi *attinentiis* [przynależnościami] nie mogły być nigdy, tak w części, jako i we wszystkim niejako onerowane [obciążane] pensjami, ani dożywociem i arendami lekkimi obowiązane”. Dla nie stosujących się do tych warunków przewidziano surowe kary²².

Sejmy lat 1589–1590 zakończyły ostatecznie proces oddzielania skarbu publicznego od królewskiego²³. Ekonomie królewskie dzięki podporządkowaniu ich królowi za pośrednictwem podskarbich nadwornych (w okresie saskim i stanisławowskim Kamery), wyjęte spod kompetencji (za wyjątkiem okresów bezkrólewki) zwierzchników majątku państwowego, czyli podskarbich wielkich, w poważnym stopniu i nie bez walki politycznej objawiającej się zakazami ich kontroli przez komisje lustracyjne również spod kurateli sejmowej, a także spod sądownictwa Trybunału Skarbowego, nie zostały objęte stosowanym powszechnie w XVI i XVIII stuleciu regułami rozdawnictwa królewszczyzn, takimi jak zastawy, frymarki i dożywocia. Okazało się to możliwe dzięki sukcesom ruchu egzekucyjnego, wspieranego w tym zakresie przez dwór królewski (przede wszystkim w latach 1562–1569), a także uchwałąm sejmów z czasów panowania Zygmunta III i Władysława IV (1589, 1590, 1607, 1633, 1635, 1638, 1641)²⁴. Wyjątkowej

---

²¹ „Iż się JKMość uskarżać raczy o niedostatku skarbu swego, prosić JKMość posłowie mają, aby JKMość pilnie w prowenta stołu swego wejrzeć raczył, a przykładem postanowienia Wielkiego Księstwa Litewskiego aby JKMość pewne dobra stołu swego arendami, dożywociem, jurgielty onerować nie raczył, okrom jurgieltów starodawnych, jako cla, myta, żupy krakowskie i ruskie, wielkie rządy i co do nich starodawne należało, starostwo samborskie i Ozimina z przyległościami etc... Dano nam [też] sprawę, iżby wiele dóbr stołu JKMości, które były sumami starymi onerowane, a jużby w dyspozycją KJMości dawno były przyjść miały”. *akta sejmikowe woj. krakowskiego*, I: 1572–1620, wyd. S. Kutrzeba, Kraków 1932, s. 144 (15 II 1590).

²² *VL*, II, s. 312.

²³ Zob. polemikę W. Paluckiego (*Drogi i bezdroża*, s. 209–212) z ustaleniami Z. Ćwieka (*Z dziejów wsi koronnej XVII wieku*, Warszawa 1966, s. 23–33).

²⁴ *VL*, II, s. 65, 312, III, s. 381, 405, 439; A. Sucheni-Grabowska, *Losy egzekucji dóbr w Koronie w latach 1574–1650*. „Kwartalnik Historyczny” 1973, t. LXIII, s. 9–17.

pozycji dóbr stołowych administracja monarsza musiała bronić wielokrotnie przed zakusami sejmu na ich integralność i niezależność, wyrażającą się skłonnością do wprowadzania nad nimi kontroli, zwłaszcza szczególnie intensywnych w stosunku do królewszczyzn w pierwszych dziesięcioleciach XVII w. W tej mierze powoływano się na przepisy dotychczasowego prawa i konstytucję sejmu 1601, na mocy której zabroniono komisjom lustracyjnym prowadzić działalność kontrolną m.in. w wielkorządach krakowskich²⁵. Jednakże w sytuacji szczególnej, po „potopie” szwedzkim, w ramach szeroko zakrojonej akcji lustracji królewszczyzn te same komisje lustrowały niektóre dobra stołowe królewskie na terenie danego województwa²⁶.

Opinię dotyczącą praw, na mocy których dobra królewskie dzieliły się na królewszczyzny jako majątek publiczny podlegający kontroli sejmu, i na dobra stołowe królewskie, wyłączone w zasadzie spod zwierzchności sejmowej, podał w r. 1780 w zwięzłym memoriale metrykant koronny Antoni Rogalski. Przypomniał on, iż ostatecznego rozdziału na dobra stołowe i szacunkowe (czyli królewszczyzny), dokonano w Koronie już w r. 1590, w związku z czym

miasta stołowe zostały się pod Kamera, to jest pod administracją, a inne. szacunkowe. choć także królewskie, pod starostami, [i dlatego] miasta nie stołowe rachunki z swych procentów przed starostami swemi, stołowe zaś przed administratorami królewskimi czynić powinny.

Autor memoriału powołał się na konstytucje sejmowe, w tym konstytucję sejmu koronacyjnego 1764 r., w której stwierdzono wyraźnie, iż król

ma moc do dóbr swych stołowych wyznaczyć komisją ku urządzeniu dochodów, udecydowaniu praw miejskich, i ich lokacji, i załatwienia granic etc., i że te dobra stołowe ani lustracjom, ani podatkom podlegać nie powinny.

Dlatego też działające wówczas Komisje Dobrego Porządku w miastach królewskich, nie powinny rozciągać swej jurysdykcji na obszary podlegające władzy Kamery²⁷.

Sprawa dóbr stołowych królewskich przewijała się często przez obrady sejmów z czasów panowania Zygmunta III i Władysława IV. Szlachta spodziewała się, że z dochodów stołowych król będzie w stanie nie tylko utrzymać siebie wraz z dworem, ale i opłaci kosztowne przebudowy zamków w Warszawie i Wilnie oraz odbudowę po pożarze zamku krakowskiego, weźmie też na siebie ciężar niektórych wydatków państwowych, np. utrzymanie posłów i służby dyplomatycznej.

---

²⁵ AGAD, Dz. XVIII. rkps 20. k. 2–3 (Lustracja woj. krakowskiego 1616/1617): F. Leśniak, *Wielkorządcy krakowscy*, s. 42.

²⁶ F. Leśniak, *Królewskie komisje inwentarzowe w wielkorządach krakowskich (druga połowa XVI-XVIII w.)*, Studia Waweliana, t. V, 1996, s. 92.

²⁷ Memorial został wydany w celu powołania dla miast wielkorządowych Kazimierza i Kleparza osobnych od utworzonej dla królewskiego Krakowa Komisji Dobrego Porządku. BJ. rkps 136, s. 219–220 (26 II 1780).

opłaci swe podróże, wypłaci części wojska zaległy żołd itd. Przerastało to jednak możliwości skarbu nadwornego. W tej sytuacji król Zygmunt III Waza, nie oglądając się na uchwały sejmów z lat 1589–1690, wszczął akcję przejmowania pod bezpośrednie zwierzchnictwo niektórych królewskich, czyniąc z nich ekonomie. Spotkało się to z ostrym sprzeciwem ze strony szlachty, oburzonej uszczuplaniem majątków państwowych (za takie uchodziły królewskie), czemu dała wyraz przede wszystkim na obradującym w atmosferze rokосу sejmie r. 1607 w uchwale *O ekonomiach*, mówiącej o zaniechaniu tego proceduru i przywróceniu stanu prawnego sprzed jego rozpoczęcia. Król nie dotrzymał jednak danego przyrzeczenia w całości, użytkując większość utworzonych przez siebie ekonomii, co więcej, w r. 1625 przekazał dwie z nich (Brodnicę i Golub) w dożywocie swej żonie królowej Konstancji. Posłowie pomimo podejmowania zdecydowanych prób nakłonienia Zygmunta III do wypełnienia podjętych zobowiązań, nie osiągnęli większych sukcesów, które nadeszły dopiero za czasów jego następców, zwłaszcza w okresie panowania Władysława IV²⁸.

Na sejmie koronacyjnym 1633 r. powtórzono przepisy o zaniechaniu praktyki obciążania dóbr stołowych jurgieltami i innymi nadaniami, które miały miejsce za panowania Zygmunta III. Wspomniane majątki miały powrócić do skarbu królewskiego po śmierci aktualnych ich użytkowników i nigdy w przyszłości ponownie stać się przedmiotem rozdawnictwa²⁹. Królowi nie udało się jednak dotrzymać przyrzeczenia o zaniechaniu tej praktyki, toteż na sejmie 1635 r. posłowie uchwalili, iż dóbr stołowych nie wolno będzie obciążać długami oraz zapisanymi na nich wynagrodzeniami (pensjami), zarówno krótkoterminowymi, jak też dożywotnimi. Podjęto decyzję o skasowaniu wszelkiego rodzaju nadań i przywilejów wyjednanych po sejmie koronacyjnym i odebraniu dóbr, których posesorzy nie rozliczali się ze skarbem zgodnie z warunkami uzyskanych wcześniej przywilejów; do macierzystych ekonomii miały bezwzględnie powrócić również te majątki, których użytkownicy zmarli³⁰. Na kolejnych sejmach lat 1638 i 1641 posłowie ujawnili, iż nadal dochodziło do nadużyć, uchwalono zatem kasacje przywilejów na dobra ekonomiczne, uzyskane przez niektórych dygnitarzy państwowych. Ostatecznie uczestnicy sejmu 1647 r. sformułowali kategorię brzmiającą konkluzję:

---

²⁸ W. Palucki, *Drogi i bezdroża*, s. 155–201.

²⁹ „A że dawno jest prawo, żeby ekonomie, cla i insze dobra wszystkie, od mensam Regiam pertinenta [do dóbr stołu króla należące], jurgieltami żadnymi i daninami, nie mogły być onerowane: przeto zachowując wcale przywileje tych, którzy od śp. Króla JMPana Ojca Naszego, i od Nas na sejmie szczęśliwej koronacji Naszej otrzymali następne przywileje nie były już wydawane. A post decessum [zgodnie, zejściu ze świata] wżwyz opisanych possesorów wracać się wszystkie znowu do Stołu Naszego mają; i tychże jako i inszych rozdawać nie będziemy”. *V/L*, III, s. 381.

³⁰ *V/L*, III, s. 405.

Których to ekonomii, dóbr i procentów stołu Naszego, aby już odtąd nikt inaczej, jedno na dziesiątym groszu z czynszów, i dziesiątym sнопie, według taksy skarbowej, tak w Koronie jako i Wielkim Księstwie Litewskim [pod karami] trzymać i u Nas upraszać nie ważył się, warujemy³¹.

Warto zauważyć, iż na sejmie 1633 r. uchwalono zakaz dzierżawienia dóbr stołowych przez duchowieństwo³².

Wynik kilkudziesięcioletnich zmagania między przedstawicielami stanu szlacheckiego a monarchami polskimi okazał się pozytywny dla szlachty. Do królewskich powróciły zatem jeszcze w pierwszej połowie XVII w. rzekome ekonomie na Mazowszu: warszawska, łomżyńska, wiska, sochaczewska, w Małopolsce zaś kozienicka, wiślicka i rycka, na Podlasiu bielska, w Prusach Królewskich – ekonomia człuchowska oraz starostwa grudziądzkie i tucholskie. Należy podkreślić, iż przed włączeniem do dóbr stołowych szlachta obroniła jeszcze kilkanaście tenut i wsi na terenie Małopolski (6), Mazowsza (4), w Prusach Królewskich (1) i na Rusi Czerwonej (1)³³.

Przepisy uchwalone w stosunku do dóbr ekonomicznych w okresie panowania dwóch pierwszych Wazów utrzymano w zasadzie nie zmienione w drugiej połowie XVII i w XVIII w. Nadużycia w dysponowaniu tymi majątkami nie ustały jednak, o czym świadczą teksty sporządzane po zawierusze wojennej przez działające w latach 1709–1715 komisje inwentarzowe, mające za zadanie uporządkowanie spraw własnościowych w domenie skarbu nadwornego. Wyrażone zostały one w dyspozycji dla komisarzy królewskich, podpisanej przez króla Augusta II 30 IX 1709, w której czytamy m.in.:

Za szczęśliwym Naszym na królestwo powrotem, mając informacją jako dobra Nasze stołowe, niektóre za kontraktami Naszemi już nie dopiero expirowanemi [zakończonymi], insze z dyspozycji usurpatae [Leszczyńskiego] w rękach prywatnych będące, bez należytego porządku i fruktyfikacyj skarbu naszego [...trzymane], komisarzy do nich naznaczyć umyśliliśmy.

Ciż komisarze otrzymali zadanie wyrażone dalej dobitnie w następujących słowach:

Co się rozumieć powinno o kluczach, wsiach i najmniejszych partykularzach, lubo to kontraktami, reskryptami i przywilejami naszemi lub jakimkolwiek innym sposobem przez jakiegokolwiek osoby a corpore Oeconomico [od ciała ekonomii] oderwanych i alienowanych, które także indispensabiliter [natychmiast] poodbieracie i do dawnych inwentarzów oeconomicznych przyłączycie³⁴.

Zakrojone na szeroką skalę prace inwentaryzacyjne (zatwierdzone na sejmie warszawskim 1717 r.)³⁵ doprowadziły do ustalenia stanu faktycznego składu dóbr stołowych

³¹ VL, III, s. 439; IV, s. 5–6.

³² APKr., CCRel., 57, s. 670.

³³ W. Pałucki, *Drogi i bezdroża*, s. 171–196.

³⁴ AGAD, ASK, Oddz. XLVI, rkps 49a, k. 2–3v. Zob. F. Leśniak, *Królewskie komisje*, s. 95.

³⁵ VL, VI, s. 143.

wych na czas panowania Sasów. August II wydał jeszcze zakaz powierzania ich jak również wszelkich funkcji w skarbie nadwornym osobom wyznania mojżeszowego³⁶.

Za najbardziej niebezpieczne z punktu widzenia kondycji skarbu nadwornego odstępstwa od przyjętych rozwiązań prawnych uchodziły próby odrywania niektórych majątków ziemskich od dóbr stołowych królewskich i utrzymywania ich poza ewidencją skarbową. I tak starostwo niepołomickie, połączone z wielkorządami krakowskimi przede wszystkim ze względu na fakt, iż na jego terenie znajdował się jedyny większy kompleks puszczański w okolicach Krakowa, dający możliwość odpoczynku przebywającym na Wawelu władcom z dworem i ich gościom, po przeniesieniu się do Warszawy Zygmunta III zostało (po r. 1634) odłączone od wielkorządów. Uczestnicy sejmików woj. krakowskiego zwracali się do instygatora koronnego w latach 1668 i 1670 o wszczęcie procesu o odebranie starostwa, użytkowanego bezprawnie od kilkudziesięciu lat przez Aleksandra Lubomirskiego, wojewodę krakowskiego³⁷, ale rewindykacja wspomnianych dóbr przeciągnęła się aż do początków XVIII w., kiedy to po śmierci Teofili Lubomirskiej, wdowy po Józefie Karolu Lubomirskim, marszałku wielkim koronnym, starostwo niepołomickie powróciło w r. 1710 do dóbr stołowych³⁸. W ramach regulacji majątkowych, podejmowanych pod naciskiem sejmów z okresu panowania Jana Kazimierza, doszło do kolejnych zmian ze szkodą dla domeny monarszej. W zamian za ekwiwalent pieniężny wpłacany corocznie do skarbu nadwornego król zgodził się w r. 1654 na oddanie w zastaw kasztelanowi gnieźnieńskiemu Krzysztofowi Gębickiemu ekonomii nowodworskiej utworzonej z oderwanych od ekonomii malborskiej kilku wsi, zaś w r. 1661 na przekazanie na podobnych warunkach wojewodzie wileńskiemu, hetmanowi wielkiemu litewskiemu Pawłowi Janowi Sapieże ekonomii szawelskiej. W r. 1710 król August II otrzymał starostwo kozienickie (zwane odąd ekonomią kozienicką) w zamian za ekonomię nowodworską³⁹.

W wydanym po wojnie północnej w r. 1709 rozporządzeniu królewskim jako składniki dochodów skarbu nadwornego wymieniono ekonomie wielkorządową, sandomierską, samborską, malborską, rogozińską w Koronie oraz brzeską, kobryńską (występujące od dawna pod wspólnym zarządem jako ekonomia brzesko-kobryńska), grodzieńską, mohylewską, olicką oraz leśnictwa sokolskie, nowodworskie i białowieskie (łącznie z „towarami leśnymi”) w Wielkim Księstwie Litewskim, a ponadto żupy solne i kopalnie olkuskie oraz cła z całej Rzeczypos-

---

³⁶ E. Stańczak, *Kamera saska*, s. 59.

³⁷ „Który jeszcze za panowania ś.p. KJMości Władysława objąwszy ekonomię sandomierską i oderwawszy starostwo niepołomskie a corpore wielkorządów wbrew postanowieniom konstytucji ówczesnych sejmów trzymał je i dotąd użytkował”. *Akta sejmikowe woj. krakowskiego*, III, 1661–1673, wyd. A. Przyboś, s. 316; zob. też s. 221 (1668).

³⁸ E. Stańczak, *Kamera saska*, s. 58.

³⁹ A. Mączak, *Gospodarstwo chłopskie*, s. 20–21; E. Stańczak, *Kamera saska*, s. 58.

spolitej (na Litwie „cła stare”), palowe gdańskie i elbląskie i „wszelkie procenta do Stołu Naszego Królewskiego należące”⁴⁰.

Według zachowanych za lata 1739–1765 taryf hiberny, wśród koronnych ekonomii wymieniano kolejno malborską, samborską, wiekorządy krakowskie z ekonomią niepołomiczką oraz sandomierską i kozienicką, zaś wśród litewskich ekonomie grodzieńską, brzesko-kobryńską, mohylewską, szawelską i olicką⁴¹. Ślady po dawniejszych przemianach majątkowych zachował *Regestr dóbr ekonomicznych do stołu JKMcI należących w Koronie i w Wielkim Księstwie Litewskim znajdujących się* sporządzony w r. 1764 przez odźwiernego królewskiego Wojciecha Domańskiego, który wymienił w Koronie, obok faktycznie wówczas występujących jako ekonomie dóbr wielkorządowych i niepołomicznych, sandomierskich, samborskich, kozienickich, malborskich, rogozińskich, także jako ekonomie, chociaż faktycznie pozostające poza domeną skarbu nadwornego – krzeczowską, barwałdzką i tygenhofska. Spośród litewskich wpisał ekonomie grodzieńską, olicką, mohylewską, brzesko-kobryńską i szawelską wraz z rozległymi kompleksami leśnymi⁴².

W skład wspomnianych ekonomii wchodziły większe kompleksy leśne z osadami puszczańskimi. W Koronie możemy wymienić jedynie Puszcze Niepołomiczką i należącą do ekonomii kozienickiej Puszcze Kozienicką. Zdecydowanie większy obszar zajmowały puszcze na Litwie. I tak do ekonomii grodzieńskiej należała Puszcza Sokólsko-Nowodworska, Perstuńsko-Przełomska i Stryjkowsko-Bersztańska, w ekonomii brzesko-kobryńskiej znajdowała się Puszcza Białowieska, w ekonomii olickiej Puszcza Żuwnicko-Olicka a w ekonomii szawelskiej odrębne leśnictwo. Największą z nich była Puszcza Stryjkowsko-Bersztańska, w której według słów jednego z urzędników Puszcza Białowieska „lubo na mil sześć długa i tak też szeroka, dwa razy by się pomieściła”⁴³.

Znaczne uszczuplenie domeny królewskiej spowodował dramat pierwszego rozbioru z r. 1772; na rzecz Austrii odpadły z posiadłości koronnych – ekonomia samborska i niepołomiczka oraz poważna część ekonomii sandomierskiej i wielkorządów krakowskich, a także najcenniejsze z pozostałych dochodów – żupy solne (wielickie, bocheńskie i samborskie), natomiast posiadłości litewskie zostały uszczuplone na rzecz Rosji o ekonomię mohylewską. Przestały wpływać do skarbu królewskiego opłaty portowe w Gdańsku i Elblągu, pomniejszyły się znacznie dochody z komór celnych. W r. 1776 sejm warszawski wyraził zgodę Komisji Skarbowej Koronnej na sprzedanie ocalałych z pierwszego rozbioru resztek wielkorządów krakowskich i ekonomii sandomierskiej, w zamian za to zobowiązano Komisję do nabycia na terenie Korony majątków „zbytnim dobrom wyrównujących,

⁴⁰ AGAD, ASK, Oddz. XLVI, rkps 49a, k. 3 (30 IX 1709).

⁴¹ Tab. 2.

⁴² AGAD, Zbiór Popielów, rkps 292, s. 4.

⁴³ S. Kościalkowski, *Antoni Tyzenhauz*, t. I, s. 530–532; t. II, s. 79–83.

[które] będą zawsze natury dóbr stołowych”⁴⁴. Zabrakło natomiast czasu na realizację uchwał (1791–1792) Sejmu Wielkiego o sprzedaży wszystkich królewskich czyn „na wieczyste dziedzictwa obywatelskie”⁴⁵. Po rozbiore r. 1793 przy królu pozostało na zaledwie dwa lata panowania już bardzo mało jego dawnej domeny, jedynie ekonomia wielkorządowa krakowska, sandomierska i kozienicka, odpadły zaś ekonomia malborska i wszystkie litewskie.

W większości ekonomii pojawiały się problemy dotyczące ich składu majątkowego, posiadające genezę sięgającą nawet bardzo odległych czasów. Z różnych powodów, czasami nawet w celu uzyskania zwolnień od określonych świadczeń na rzecz państwa, powoływano się na przynależność do dóbr stołowych zwykłych królewskich czyn. Za przykład mogą posłużyć wielkorządy krakowskie. Komisja lustracyjna z r. 1564 wspominała o przynależności do nich Królowki i Leszczyny oraz starostwa dębowieckiego (pow. biecki), nowotarskiego (pow. sądecki), uścieckiego (pow. szczyrzycki) oraz wsi Barwałd Średni (pow. śląski). W księgach notujących wymiar hiberny, pochodzących z lat sześćdziesiątych XVIII w., znajdujemy jako wielkorządowe, ale od co najmniej dwustu lat będące faktycznie pod kontrolą skarbu publicznego, takie majątki, jak tenuty barcicka, tymbarska, czchowska, nowotarska (pow. sądecki), starostwo krzeczowskie (pow. szczyrzycki), libuskie (pow. biecki) oraz Pierzchowiec, Łętkowice i Boronice. Jeszcze w latach czterdziestych XVIII stulecia próbowano przyłączyć do wielkorządów starostwo krzeczowskie, ale bez pozytywnego skutku. W zupełnie innej sytuacji prawnej znajdujące się dobra żywieckie król Zygmunt III, starający się o uzyskanie na nich oprawy dla żony Konstancji, próbował włączyć najpierw do ekonomii krakowskiej, ale jego zamiary udaremnił sejm 1625 r. Interesującą inicjatywą była próba podporządkowania w r. 1776 administracji wielkorządowej okręgu olkuskiego. Spotkała się jednak z odmową władz centralnych, wyrażoną w piśmie Franciszka Rzewuskiego, odpowiadającego wówczas za dobra stołowe, który stwierdził:

Co się tycze miasta Olkusza jakoby do jurysdykcji wielkorządowej przyłączone było, informowałem się, iż miasto Olkusz nigdy do tej jurysdykcji nie należało i nie należy, tylko góry olkuskie przedtem do żup wielickich przyłączone były. A zatem jeżeli w tym mieście jaki nierząd panuje, z tym do Ich Mości pieczętarszów o wydanie instrumentu na kommisją udać się należy. Ja zaś tej jurysdykcji przyłączyć do wielkorządów nie chcę, do których nigdy nie należało.

Należy podkreślić jednak, iż administracji skarbu nadwornego udało się odzyskać na rzecz wielkorządów tak ważne ich części składowe, jak wsie Rakowice

---

⁴⁴ „Gdy przez okoliczność zaboru kraju i ekonomie dóbr stołowych, a mianowicie sandomierska i wielkorządów krakowskich, tak są odjęciem od nich wsiów i gruntów rozerwane, że w małości reszty wsiów i gruntów pozostałych porządnego nie można utrzymać gospodarstwa, ani z nich skarb królewski pewnego mieć nie może dochodu. Przeto za zezwoleniem wszystkich stanów dajemy moc Komisji Skarbowej Koronnej dobra tychże ekonomii pozostałe którekolwiek za wiadomością i wolą naszą królewską sprzedać”. *VL*, VIII, s. 555.

⁴⁵ *VL*, IX, s. 368–369, 424–435 (5 XII 1791 i 26 IV 1792).

i Kuchary (1590), klucze majątkowe słomnicki i łobzowski (przed 1602), Iwkową (1616) oraz Zielonki z Trojanowicami (1679). Warto dodać, iż w r. 1755 wieś Kuchary zamieniono na Bogucice⁴⁶.

Ekonomie stawały się często przedmiotem nadużyć ze strony szlachty, która traktowała je w skrajnych przypadkach jako dobro niczyje, wdzierając się w ich granice, użytkując bezprawnie poszczególne majątki. Bezkarości sprzyjały zwłaszcza wojny, a także w pewnej mierze okresy bezkrólewia, podczas których dobra stołowe przechodziły pod administrację podskarbiego wielkiego. Dochody ekonomii uszczuplano również na drodze sądowej, korzystając często z faktu zagubienia lub rozproszenia dokumentów prawnych, a nierzadko również ze stronniczości sądów szlacheckich. Skarżył się na to swego czasu (1788) jeden z administratorów wielkorządów krakowskich, pisząc do Kamery: „rzadka to praktyka, żeby szlachcic z królem przegrał, chociażby ze strony skarbu był najoczywistszy interes, bo to przecież szlachcica zawsze wzgląd jest w każdym sądzie”⁴⁷. Majątek ekonomii doznawał uszczerbku również ze strony użytkowników jego części składowych, przedłużających swą obecność ponad czas wyrażony w przywilejach. Z wielkim trudem, gdyż procesy sądowe w różnych instancjach ciągnęły się latami i były kosztowne, administracja skarbowa dochodziła swych praw, nie zawsze osiągając zamierzony skutek⁴⁸.

W omawianym okresie występowały w dobrach stołowych królewskich najczęściej dwie formy władania. Pierwsza, nazywana zarządem „do wiernych rąk”, oznaczała administrowanie nimi w zamian za wynagrodzenie. W miarę upływu lat zastępowano ją coraz częściej dzierżawą krótkoterminową (najdalej do sześciu lat, zwykle na trzy lata) w zamian za czynsz. Do systemu zarządzania majątkami i dochodami królewskimi w formie administracji starano się powrócić, tam gdzie było to możliwe, w pierwszych kilku latach działalności Kamery saskiej i stanisławowskiej, gdyż wyżej ceniono ją wówczas ze względu na korzyści skarbu królewskiego. Warto zauważyć, iż czas bezkrólewia przerywał obowiązywanie umów między dotychczasową zwierzchnością skarbową a zarządcami (dzierżawcami) dóbr stołowych – odnawiano je lub zawierano z innymi osobami po objęciu tronu przez nowego władcę⁴⁹.

Dobra stołowe podlegały zwierzchnictwu podskarbiego nadwornego, w Koronie – koronnemu, w Wielkim Księstwie Litewskim – litewskiemu, jako naczelnemu zarządcy dóbr stołowych królewskich, w którego imieniu działali na dworze

---

⁴⁶ F. Leśniak, *Wielkorządcy krakowscy*, s. 30–33.

⁴⁷ AGAD, AKam., rkps III/103, nr 48.

⁴⁸ E. Stańczak, *Kamera saska*, s. 61–86.

⁴⁹ A. Sucheni-Grabowska, *Monarchia dwu ostatnich Jagiellonów*, s. 74–76, 82–86. 213: R. Rybarski, *Skarb i pieniądz*, s. 499; F. Leśniak, *Wielkorządcy krakowscy*, s. 43–44.

pisarze skarbowi, nazywani niekiedy pisarzami najwyższymi skarbu nadwornego⁵⁰. Jednoosobowe kierownictwo nad majątkami i dochodami królewskimi utrzymywano co najmniej do czasów restauracji rządów Augusta II w r. 1709, kiedy administracja saska rozpoczęła realizować w skarbowości polskiej ideę kameralizmu. Początkowo przybrała ona kształt powołanego już w r. 1710 Sądu Skarbowego JKMci, przekształconego w r. 1729 w Komisję Skarbu Nadwornego JKMci, ostatecznie zaś w r. 1736 w Komisję JKMci Skarbową (Komisję Skarbową Królewską), zwaną potocznie Kamerą, urzędu o wyraźnie już sprecyzowanej strukturze i kompetencjach w zarządzaniu dobrami królewskimi. Kamera funkcjonowała nieprzerwanie do końca panowania Augusta III oraz w pierwszych latach rządów Stanisława Augusta, który uniwersałem z 26 XII 1764 ogłosił ustanowienie jej jako Komisji Skarbowej JKMci⁵¹. W latach siedemdziesiątych XVIII w. Kamera przeżyła kryzys, objawiający się zawieszeniem działalności w wyniku przeprowadzanych na mocy uchwał sejmu rozbiorowego reform w administracji państwowej. Zarząd dobrami stołowymi w Koronie przejął wówczas marszałek nadworny królewski Franciszek Rzewuski, natomiast na Litwie Antoni Tyzenhauz, podskarbi nadworny litewski, jako administrator generalny, a od r. 1777 dzierżawca generalny ekonomii litewskich. W r. 1781 powrócono jednak do koncepcji zarządzania dobrami stołowymi przez organ kolegialny, podporządkowany ściśle woli króla, reaktywując dawną instytucję pod nazwą Komisji Ekonomicznej Skarbu JKMci, nazywaną często Komisją Ekonomiczną lub tradycyjnie Kamerą. Zaprzestała ona działalności w wyniku trzeciego rozbioru Rzeczypospolitej, ostatecznie posiedzenie odbywając 27 VI 1796 – już po podpisaniu traktatów rozbiorowych.

W okresie kameralistycznym ograniczono kompetencje podskarbiów nadwornych do sprawowania w imieniu Kamery ogólnego zarządu nad skarbem królewskim, jego dochodami i wydatkami, powierzając im często funkcje prezesów (prezydentów) tego ciała kolegialnego – faktycznego administratora całości wspomnianej domeny monarszej. W skład Kamery wchodził zatem zwykle obaj podskarbiowie nadworni (koronny i litewski), 4–5 asesorów (komisarzy), na ogół zaufanych monarchy (na przykład w r. 1774 znaleźli się w tym gronie brat króla biskup Michał Poniatowski, jeden kasztelan oraz stolnik koronny i podkomorzy ziemski), pisarz skarbowy i niżsi urzędnicy kancelaryjni⁵². Wyjaśnienia wymaga

---

⁵⁰ APKr., ASang., rkps 187, t. I (1669). Urząd pisarza nadwornego zachowano również w okresie funkcjonowania Kamery, ale jego kompetencje zostały ograniczone do czynności rachmistrzowskich i kasjerskich.

⁵¹ AGAD, AKam., rkps III/23, s. 1–2, 37–50 (tam m in. *Instrukcja do Komisji Skarbu Dóbr JKMci Stołowych z 6 X 1764 r.*); E. Stańczak, *Kamera saska*, s. 33–52; P. Bańkowski, *Kamera - Sądy Skarbowe Królewskie - Komisja JKMci Skarbowe - Komisja Ekonomiczna JKMci i ich Archiwum (1700-1796)*, [w:] *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Przewodnik po zespołach. I: Archiwa dawnej Rzeczypospolitej*, red. J. Karwasieńska, Warszawa 1975, s. 136.

⁵² AGAD, AKam., rkps III/65 (Reskrypt ustanawiający Komisję Ekonomiczną JKMci wydany 11 V 1781); III/142, bp: J. Michalski, *Rzewuski Franciszek*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, XXXIV, s. 103–105; F. Leśniak, *Wielkorządcy krakowscy*, s. 45.

jeszcze usytuowanie tzw. ekonomów generalnych, powoływanych od 1559 r. przez króla Zygmunta Augusta. Zdaniem Władysława Pałuckiego urząd ten, stanowiący ogniwo pośrednie między skarbem nadwornym a ówczesnymi królewskimi, przetrwał najdłużej do lat osiemdziesiątych XVI w. Z naszych, fragmentarycznych jeszcze badań wynika, iż nie zaniechano całkowicie możliwości łączenia w jednym ręku zarządu administracyjnego nad wszystkimi ekonomiami również w kolejnych stuleciach, odnotowujemy bowiem istnienie w r. 1631 urzędu generalnego ekonomy królewskiego (Adrian Broniewski), a w r. 1780 administratora dóbr stołowych króla w Koronie (Ignacy Benoe)⁵³.

Każdy ze składników dóbr stołowych królewskich posiadał własny zarząd, na którego czele stał administrator lub dzierżawca określonego majątku lub dochodu monarszego, w niektórych z nich zachowujący tradycyjne określenia (wielkorządca krakowski, żupnik, olbornik itd.). Pomocniczy personel administracyjny w poszczególnych ekonomiach był dobierany pod kątem rozległości dóbr i charakteru prowadzonej produkcji. W instrukcji dla komisarzy królewskich z 1710 r. jako typowy zespół urzędników pomocniczych wymieniono ekonomów, czyli zarządców dóbr oraz pisarzy prowentowych i „wszelkich dozorców” dóbr stołowych⁵⁴. Na ogół jednak w ekonomiach koronnych ich zarząd tworzyli wiceadministratorzy, pisarze prowentowi, spełniający funkcje kasjerów oraz pisarze aktowi (zatrudniano też służbę i strażę). Na czele poszczególnych kluczy majątkowych stali zwykle podstarości, zaś w folwarkach tzw. urzędnicy posiadający do pomocy personel folwarczny o liczebności stosownej do potrzeb. Znacznie bardziej rozbudowane były urzędy w ekonomiach litewskich, w których poza wiceadministratorami i zarządcami kluczy majątkowych znajdowali pracę pisarze prowentowi, rachmistrze, kanceliści, plenipotenci sądowi, geometrzy, intendenci, szafarze, a także służba pomocnicza, jak kucharze, furmani, ogrodnicy, cieśle i inni rzemieślnicy, natomiast departament leśny tworzyli regent departamentu, a w terenie leśniczowie, podleśniczowie, kontraregestranci, stróże leśni i strzelcy⁵⁵.

Dochody z ekonomii koronnych (nie licząc kwarty) szacuje się w okresie rozdziału skarbu na publiczny i królewski na ok. 1%⁵⁶, w połowie XVII w. na 9,5%, po zniszczeniach „potopu” szwedzkiego na zaledwie 4%, a w pierwszej połowie XVIII w. na 6,5% dawnych królewskich⁵⁷ i na tym poziomie utrzymały się do okresu stanisławowskiego. Opierając się na danych liczbowych z r. 1768 dla całej Rzeczypospolitej można zauważyć, iż na dochody skarbu królewskiego składały się kolejno dochody z żup solnych krakowskich i ruskich oraz olbory olkuskiej

⁵³ AGAD. BPrzez. rkps C-5. bp: APKr., CCRel., t. 60, s. 485–487; TCN, t. 34, s. 1301; W Pałucki, *Drogi i bezdroża*, s. 4, 146; F. Leśniak, *Wielkorządcy krakowscy*, s. 45.

⁵⁴ AGAD. ASK. Oddz. XLVI. rkps 49a, k. 3a.

⁵⁵ S. Kościalkowski, *Antoni Tyzenhauz*, t. I, s. 622–633.

⁵⁶ W. Pałucki, *Drogi i bezdroża*, s. 155.

⁵⁷ A. Sucheni-Grabowska, *Królewskizczyzny*, [w:] *Encyklopedia gospodarcza Polski*, red. A. Mączak, Warszawa 1981, s. 390.

(38%), następnie z ekonomii (30%), z ceł (19%) oraz z palowego gdańskiego i elbląskiego (15%). Oznacza to, że skarb królewski bazował na trzech podstawowych dochodach stanowiących mniej więcej po 1/3 całości jego wpływów, mianowicie na żupach, ekonomiach i opłatach celnych. Król Stanisław August korzystał jeszcze obficie z pożyczek, pobieranych jednak ponad rozsądną miarę, zwłaszcza po utracie żup solnych oraz części ekonomii i ceł po pierwszym rozbiore Polski. Zadłużenie króla już w r. 1768 (3,4 mln) przekraczało ponad połowę rocznych dochodów z dóbr stołowych (6 mln zł). Poważną pozycję w budżecie królewskim stanowiły też zapomogi, udzielane przez skarb państwa za wolą sejmów (1,5 mln zł), natomiast nie liczyły się w nim praktycznie dochody Stanisława Augusta z własnych majątków i szczytkowych podatków. Po rozbiore te relacje pogorszyły się znacznie, a dług króla u bankierów warszawskich wzrósł do kilkudziesięciu mln zł⁵⁸.

Ekonomie koronne przynosiły aż do pierwszego rozbioru Polski wyższy dochód niż ekonomie litewskie, dochodząc rzędu 60% całości wpływów skarbu królewskiego z tytułu czynszów dzierżawnych (wyliczenia z kontraktów za lata 1724–1730). Wśród ekonomii koronnych za najbardziej zasobną uchodziła ekonomia samborska, z której dochody przynosiły ponad 1/3 (35,2%) wpływów do skarbu tytułem dzierżawy, liczonych z ekonomii koronnych, a 1/5 (20,9%) całości majątków ziemskich panującego. Niewiele ustępowała jej pod tym względem ekonomia malborska, posiadająca znakomite warunki do produkcji rolnej (Żuławy). Znaczne zyski przynosiły jeszcze wielkorządy z Niepołomicami, o wiele mniejsze ekonomia sandomierska, a zupełnie niewielkie były majątki kozienicki i rogoziński (zaledwie 3,4 i 2,3% wpływów z całości ekonomii koronnych). Wśród ekonomii litewskich na czoło wysunęła się zdecydowanie ekonomia grodzieńska, która zapewniała wpływy do skarbu na poziomie ponad 40% z domeny królewskiej w tej części Rzeczypospolitej. Nieźle prezentowała się ekonomia mohylewska (26,2%), średnio – znajdująca się pod wspólnym zarządem ekonomia brzesko-kobryńska (16,3%), zaś najmniejsze korzyści przynosiły ekonomie szawelska (10,2%) i olicka (6,5%). W sumie zatem trzy najważniejsze ekonomie koronne: samborska, malborska, wielkorządowo-niepołomiczka oraz dwie litewskie: grodzieńska i mohylewska, przynosiły skarbowi królewskiemu aż ponad 3/4 (77,9%) wpływów pieniężnych z wszystkich ekonomii na terenie Rzeczypospolitej. Atrakcyjność ekonomii koronnych podkreślał jeszcze wyraźniej fakt, iż zyski wypracowywano na zdecydowanie mniejszym obszarze, niż zajmowanym przez ekonomie litewskie. Z dostępnych aktualnie danych źródłowych wynika wniosek o wysokim poziomie koncentracji produkcji w ekonomiach koronnych, zdecydowanie prze-

---

⁵⁸ Analiza dochodów skarbu królewskiego za lata 1764–1768 została przeprowadzona na podstawie danych źródłowych zamieszczonych w książce S. Kościalkowskiego, *Antoni Tyzenhauz*, t. II, s. 305–306.

wyższającym ekonomie litewskie. Świadczy o tym fakt, że wspomniane wyżej dochody skarbu królewskiego uzyskiwano w Koronie z zaledwie kilkunastu miast i około 300 wsi, natomiast na domenę królewską na Litwie składało się aż ponad 30 miast i 1200 wsi⁵⁹.

Tabela 1

Wysokość czynszów dzierżawy z ekonomii koronnych i litewskich w latach 1724–1730

Nazwa ekonomii	Czynsz w tyńfach	Udział w dochodach z jednej części w %	Udział w całości dochodów w %
ekonomie koronne		Korona	
samborska	157 894	35,2	20,9
malborska	133 333	29,9	17,8
wielkorządowa i nie-polomicka	90 000	20,2	12,0
sandomierska	40 000	9,0	5,3
rogozińska	15 000	3,4	2,0
kozienicka	10 000	2,3	1,3
Razem	446 227	100,0	59,3
ekonomie litewskie		Litwa	
grodzieńska	125 000	40,8	16,6
mohylewska	80 000	26,3	10,6
brzeska i kobryńska	50 000	16,3	6,6
szawelska	31 578	10,2	4,2
olicka	20 000	6,5	2,7
Razem	306 578	100,0	40,7
Wszystkie ekonomie	752 805		100,0

Źródło: zob. przyp. 59

Ową prawidłowość potwierdzają dane zaczerpnięte z rejestrów hiberny (tzw. chleba zimowego na utrzymanie załóg żołnierskich) i podatku płaconego od domu, czyli tzw. podymnego, ujawniające fakt istnienia w ekonomiach litewskich wielu nie zagospodarowanych pustek⁶⁰. W taryfach hiberny za lata 1739–1765 wśród koronnych ekonomii wymieniano pod względem wysokości uiszczanej składki kolejno: malborską, samborską, wielkorządy krakowskie z ekonomią niepołomicką oraz sandomierską i kozienicką, zaś wśród litewskich kolejno ekonomie: grodzieńską, brzesko-kobryńską, mohylewską, szawelską i olicką. W porównaniu z tabelą dochodowości dóbr ekonomicznych (tab. 1) zasadnicza różnica polega na tym, iż ekonomie litewskie płaciły w sumie wyraźnie wyższą składkę hiberny od oddawanej przez dobra koronne. Wiązało się to zjawisko z większą rozległością majątków i zdecydowanie większą liczbą jednostek administracyjnych, zwłaszcza

⁵⁹ Tab. 1. Dane źródłowe pochodzą z tabeli zamieszczonej w haśle *Ekonomie* (*Encyklopedia gospodarcza Polski*, s. 157).

⁶⁰ E. Stańczak, *Kamera saska*, s. 176.

wsi ekonomicznych na Litwie niż w Koronie, a zatem zdolnych do płacenia tego podatku. Warto podkreślić jeszcze niesłychanie dużą progresję w płaceniu hiberny – w okresie zaledwie ćwierćwiecza podatek ten wzrósł ponaddwukrotnie, czego nie można tłumaczyć jedynie faktycznie występującą wówczas znaczną deprecjacją monety polskiej, lecz raczej wzrostem fiskalizmu⁶¹.

Wypada stwierdzić na koniec, iż oczekiwania szlachty, będące powodem decyzji o wydzieleniu monarsze określonych dochodów na jego utrzymanie wraz z dworem, o zapelnieniu jego skarbu, nie ziściły się – także z woli sygnatariuszy tego aktu. Odpowiedź na najprostsze pytanie – dlaczego tak się stało? – powinny umożliwić dopiero wyniki gruntownych badań nad losami skarbu nadwornego dawnej Rzeczypospolitej.

Tabela 2

Wysokość hiberny płaconej przez ekonomie królewskie w Koronie i na Litwie w latach 1739–1765

Nazwa ekonomu	Lata								
	1739	1740	1746	1750	1754	1756	1763	1765	Sredn
ekonomie koronne									
(tyńfy)									
malborska	16000	20000	20000	25000	26000	bd	bd	38000	24167
samborska	13000	15000	15000	18750	18750	19679	20000	25500	18210
wielkorządy i ek niepołom	3800	5000	5000	6250	6250	6560	6500	10000	6170
sandomierska	3500	5000	5000	6250	6250	6560	6500	10000	6132
rogozńska	2000	3000	3000	3750	3750	bd	3900	4940	3477
kozenicka	200	350	350	437	437	460	500	1000	467
Srednia razem									9770
ekonomie litewskie									
(tyńfy)									
grodzińska	13000	bd	18000	22500	bd	23615	24000	30000	21852
brzesko-kobryńska	8500	bd	12000	15000	bd	15744	16000	20100	14557
mohylewska	bd	bd	10000	12500	bd	13120	15600	19800	14204
szawelska	5000	bd	bd	bd	bd	bd	bd	bd	5000
olicka	2000	bd	3000	3750	bd	3935	4000	*	3337
Srednia razem									11790

* Ekonomia olicka została uwzględniona wspólnie z ekonomią grodzińską

Źródło: Zob. przyp. 61

⁶¹ Tab. 2. Została sporządzona na podstawie następujących rękopisów: AGAD, AKam., rkps II/36, s. 143; rkps II/44, s. 136–137; rkps II/50, s. 134–135; rkps II/79, s. 7, 11; rkps II/99, nr 7180; rkps II/105, nr 7744; rkps II/117, nr 8901; rkps II/126, nr 9849; rkps II/148, nr 2089, 2090; rkps II/156, nr 2864, 2865; rkps III/26, nr 272; rkps III/37, nr 1273, 1274; rkps III/42, nr 1613.